

УДК 808.81:398.22:7.046

Слово-концепт як складник текстово-образної універсалії (на прикладі думового дискурсу)

Тетяна БЕЦЕНКО

Доктор філологічних наук, доцент
кафедри української мови Інституту філології Сумського державного
педагогічного університету імені А. С. Макаренка
40021, м. Суми, вул. Кірова, 112/51
E-mail: becenko@rambler.ru

У статті розглянуто співвідношення концепту та текстово-образної універсалії як реалії епічного дискурсу; з'ясовано ознаки названих понять. Зосереджено увагу на спільних та відмінних рисах, що дають підстави зіставляти та порівнювати концепт і текстово-образну універсалію. На прикладах творів героїчного епосу схарактеризовано взаємозалежність, відмінність і дотичність аналізованих явищ фольклорного дискурсу. Відзначено, що текстово-образні універсалії фольклорного думового дискурсу конструюють шляхом активізації у їхньому складі концептуального слова, наявність якого безпосередньо пов'язана передусім зі смисловою вагою текстово-образної структури, її ключовою роллю у побудові та імпровізаційному відтворенні епічного тексту.

Ключові слова: концепт, текстово-образна універсалія, дума, фольклор, героїчний епос.

Мовна картина світу народного героїчного епосу за своєю природою концептуалізована й універсалізована. Її суттєвими ознаками (складниками, маркерами, структурно-поняттєвими одиницями) є, з одного боку, слова-концепти, з другого – текстово-образні універсалії. Обидві реалії мовнообразної організації текстів героїчного епосу – специфічні за способами представлення та іншими характеристиками (де в чому дотичні, а де в чому кардинально відмінні). Разом вони творять жанровий, мовнообразний континуум, детермінований лінгвопоняттєвим матеріально-ідеальним набором (комплексом) національно-культурних знакових величин.

Мета дослідження – встановити співвіднесення концепту та текстово-образної універсалії як реалій епічного дискурсу. До цього часу проблему в такому аспекті не розглядали. Уперше нами запропоновано термін “текстово-образна універсалія”. Останній розуміємо як когнітивно-психологічне ментальне утворення, втілене у відповідну мовну форму (модель), що функціонує в художньому континуумі, відбиваючи схематизований образ явища, людини, речі тощо, який ґрунтується на рисах оцінного характеру, що вважаються типовими (взірцевими, еталонними) для всього класу явищ, речей тощо [2, с. 34].

Концепт розглядаємо як невід’ємний органічний складник текстово-образної універсалії. Слово-концепт як складник концептуальної картини світу характеризується певними структурно-ієрархічними і поняттєво-категоріальними ознаками,

¹ Про теорію текстово-образної універсалії див.: Беценко Т. Аспекти дослідження народного героїчного епосу // Слово і час. – 2012. – № 1. – С. 51–65.

що зумовлює різні підходи та напрями досліджень: лінгво-логіко-філософський, психолінгвістичний, лінгвокультурологічний тощо.

За способом концептуалізації світу дослідники виокремлюють такі типи концептів: уявлення як узагальнені чуттєво-наочні образи, які розглядають як ядерні репрезентанти концепту; схеми як абстрактні конфігурації образів; фрейми різних типів як способи представлення стандартних знань і т. ін. Залежно від ролі концептів у структурі свідомості їх непослідовно диференціюють на культурні, ментальні, міфологічні, ідеологічні, філософські, адже той самий концепт можна розглядати в будь-якому з представлених типів [15, с. 258]. Розуміючи концепт як певний окремих смисл, певну ідею, яка є в нашій свідомості й існує як оперативна одиниця в процесах думки, як цілком самостійна й чітко виділена окрема сутність [12, с. 316], що передбачає відповідну структурованість, В. Кононенко підкреслює: саме це дає право дослідникам виокремлювати різні за змістом типи концептів, хоча самі принципи їхнього опрацювання можуть бути не одноплановими, почасти відмінними й розглядатися з різних позицій [11, с. 6].

Концепт – своєрідний маркер картини світу, одиниця мовної (домовної) картини світу (Л. Лисиченко). Концепт реалізується у слові (номені, лексемі). Слово – конкретна реалізація концепту. Проте концепт не лише матеріалізоване слово. Концепт – узагальнена поняттєва категорія. Дослідники розрізняють концепти предметного світу (іменники), концепти ознакового світу (прикметники) та концепти діяльнісного світу (дієслова) [10, с. 3–20].

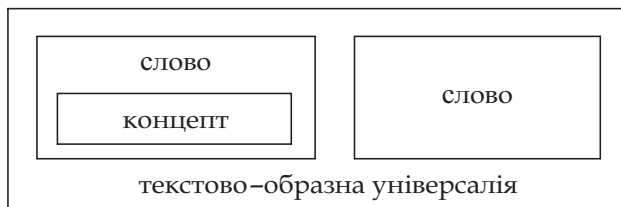
Термін “концепт” у працях різних дослідників отримує досить відмінні дефініції: іноді його ототожнюють із поняттям як основою лексичного значення, іноді розглядають як основну ланку в ментальному світі людини [16, с. 43]; співвідносять його зі словом або значенням (є “своєрідним алгебраїчним вираженням значення”, яке людина “просто <...> інколи по-своєму інтерпретує його” [13, с. 281]). Загалом на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки можна виділити два основні підходи щодо тлумачення терміна “концепт”: 1) концепт як загальне поняття (традиційне розуміння); 2) концепт як комплекс культурно детермінованих уявлень про предмет (нове осмислення терміна в межах лінгвофілософської наукової парадигми) [3, с. 108].

Як засвідчують численні дослідження з цієї проблематики, семантика мовного концепту охоплює, крім предметної віднесеності, всю комунікативно вагому та прагматичну інформацію мовного знака, когнітивну пам'ять слова (сміслові характеристики мовного знака, пов'язані з його первинним призначенням та системою духовних цінностей носіїв мови), а також культурно-етнічний компонент [7]. Кожна мовна одиниця практично зорієнтована на концептуальний простір світу, пор.: “слово не лише містить і передає актуальну інформацію, воно акумулює також загальногуманістичну, соціально-історичну, інтелектуальну, етнокультурну, експресивно-емотивну, оцінну інформацію, значущу для того чи іншого соціуму. У результаті мовна одиниця функціонує часто не просто як слово-номінація з одним чи кількома лінгвістичними значеннями, а як слово-концепт – вмістилище узагальненого культурного смислу, що дає підстави вважати мовну одиницю передусім культурним концептом. Якщо за словом стоїть не лише реалія (скажімо, рослина, тварина, страва), а образ і символ, що постають у тому чи іншому етнокультурному просторі, це дає підстави розглядати відповідну мовну одиницю як етнокультурний концепт, що включає певний квант культурної інформації про неї” [7, с. 25].

Фольклорний текст – це своєрідно впорядкована система етнокультурних концептів. Для фольклорних жанрів, особливо поетичних, характерний специфічний набір етнокультурних концептів – мовних одиниць етнокультурного змісту на зразок: *воля, батьківщина, батько-мати, хліб-сіль, щастя-доля, козаки-запорожці, шапка-бирка, чужина, смерть, турки-яничари, лиха година, буйний вітер,*

зелений барвінок, хрещатий барвінок, біле тіло, вороний кінь, дрібний дощ, ясне сонце, чорна хмара. Практично всі такі етноконцепти слугують "будівельним матеріалом" для текстово-образних універсалій, які відіграють власне образну, структурно-композиційну роль у думі.

Текстово-образна універсалія як міні-контекст визначає семантичний (денотативний і конотативний) обсяг концепту, "регулює" його змістово-емоційне наповнення. Компоненти текстово-образної універсалії в цілому уточнюють концепт. Так виникає подвійна залежність між текстово-образною універсалією і концептом: текстово-образну універсалію побудовано на основі концепту, що становить обов'язковий складник, змістовий модуль текстово-образної універсалії; водночас концепт набуває різнобічного уточнення, конкретизації, контекстуальної прив'язаності та залежності від певного універсуму (фольклорного, зокрема думового) завдяки текстово-образній універсалії. Адже концепт не функціонує сам по собі, незалежно від матеріального (словесного) втілення, поза зв'язками з формальним слововираженням. Концепт як ментальне утворення у художньому (фольклорно-пісенному) тексті реалізується у складі стереотипних, клішованих одиниць, якими є текстово-образні універсалії. Різномірне взаємозалежність (накладання, перехрещення) слова, концепта і текстово-образної універсалії схематично можна позначити так:

Отже, у текстово-образній універсалії як міні-контексті відбувається конкретизована реалізація концепту (макроконтекст, як правило, налічує кілька текстово-образних універсалій), "розщеплення" концепту: у такій стереотипній одиниці реалізуються усі можливі змістові й емоційні нюанси концепту, представлені конкретними одиницями, що "формують" ключовий концепт, його базові складники.

Сталість компонентного складу текстово-образної універсалії зовсім не пов'язана зі сталістю, застиглістю змістово-образної інформації, що закодована в цій словесно-образній текстовій структурі. Як засвідчує досвід декодування текстів, окремих образів, словесно-образних форм, їх сприйняття є багатоплановим, що зумовлено різними суб'єктивними та об'єктивними причинами, зокрема суспільно-політичними, культурно-історичними та іншими чинниками.

Множинність декодування текстово-образних універсалій як міні-контекстів (наприклад, **широкий степ, чисте поле, крута гора**) певною мірою зумовлене наявністю у їх складі концептів, які є тими вузлами, згустками раціонального й емоційного, експліцитного й імпліцитного, що містять інформацію про духовне й матеріальне, конкретне й абстрактне, пізнавальне і приховане, таке, що піддається дослідженню, описові, і таке, що є поза межами людського досвіду. Тому концепти розуміють як "ембріони мисленневих операцій" [1, с. 273]. Коли вимовлене ким-небудь слово сприймають у конкретному значенні, то це означає, що той, хто розуміє це слово, творить певний миттєвий акт, який слугує зародком цілої системи мисленневих операцій. Концепт концентрує відповідну інформацію, вбираючи в себе "основний зміст, що замикає навколо себе інші, організовані певним чином значення" [8, с. 13].

Текстово-образна універсалія завдяки концептові, що входить до її складу у згорнутому вигляді, репрезентує дійсність: картину дійсності, картину світу. Якщо мову в цілому розглядати як світ світів, то текстово-образну універсалію та-

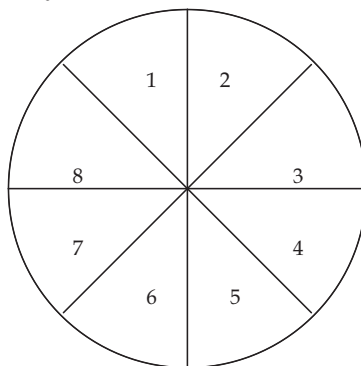
кож можна кваліфікувати як міні-світ світу. Таке трактування текстово-образної універсалії, бачення зв'язку текстово-образної універсалії з універсумом – Всесвітом можливе завдяки концептові, що також є універсальним знаком-кодом, характерним для всіх культур; індивідуальним є лише денотативно-конотативне наповнення концепту, що виявляється в художньому тексті, де він функціонує у складі текстово-образної універсалії. Отже, текстово-образна універсалія – міні-простір функціонування концепту, простір його конкретної реалізації, життєдіяльності, де він нерідко виступає образом, символічним узагальненням чогось. Художній концепт тяжіє саме до потенційних образів і спрямований на них [1, с. 275].

Текстово-образна універсалія становить мовно-мисленнєве утворення, одиницю художнього тексту, в якій поєднано формально-змістові та образні ознаки. Концепт як мисленнєве утворення, формально реалізоване в певній одиниці мови, найчастіше – у слові, у художньому тексті відіграє роль образу, символу, коду, у мікроконтексті – це безпосередній складник текстово-образної універсалії: у зв'язку з тим, що сам концепт, як універсалія мисленнєвого плану, реалізовуючись у конкретній мовній одиниці, спричиняє виникнення у тексті такої структури, яка також на певному рівні її сприйняття та осмислення буде універсальною. Таким чином, фольклорні концепти – своєрідні образи, асоціативні, алюзійні тощо. Закономірно, що вони становлять органічні, невід'ємні складники текстово-образних універсалій.

Спільна ознака текстово-образної універсалії та концепту – належність їх до обов'язкових категорій фольклорного дискурсу. Текстово-образна універсалія і концепт – це знакові (макрознакові) утворення, що реалізуються у конкретних мовних одиницях, мовних знаках. Вони становлять ментально-психологічні вербалізовані утворення, характеризуються наявністю оцінно-емотивних і прагматичних компонентів смислу.

Різниця між текстово-образною універсалією і концептом полягає у способі (формі) їх вираження: текстово-образна універсалія – мовна модель (схема), синтаксична побудова, конкретна граматична одиниця; концепт – узагальнене поняття, уявлення, абстракція, що реалізується в мікроодиниці тексту – слові.

Відмінність текстово-образної універсалії від концепта ще й у тому, що текстово-образна універсалія – це знак-конструкція, формула. Текстово-образна універсалія структурно представляє свій зміст через експлікацію складу її компонентів та їх взаємне розташування – просторове, логічне, ієрархічне. Своєрідність текстово-образної універсалії полягає в її аналітичності і діаграмній іконічності. Концепт – інтелектуальний знак (ментально-психонетичний), знак-образ, знак-символ; це простий знак за планом вираження, але складний за планом змісту. Внутрішній “об’єм” концепту як знака можна схематично представити так:

○ – концепт з усіма його значеннями; сегмент кола – це окреме значення концепту: таких значень може бути безліч.

Звичайно, обсяг концепту – поняття відносне; він (обсяг) залежить від того, на якому рівні і в якій галузі розглядають концепти.

Ми чітко розрізняємо когнітивний (мисленнєвий) концепт, що складається із компонентів (концептуальних ознак), і його мовну реалізацію (слово, словосполучення), що формується із набору сем і виступає в ролі засобу і способу репрезентації когнітивних процесів у лінгвістичних структурах, але не становить повного обсягу концепту. Мовні засоби вираження концепту своїм значенням передають тільки частину концептуальних ознак, релевантних для повідомлення; їх відтворення є завданням мовця, входить у його інтенцію. При цьому весь концепт (у всій різноманітності свого теоретичного змісту) може бути реалізований тільки сукупністю засобів мови, кожен із яких осібно розкриває лише його окремі аспекти [14, с. 38].

Концепти “прив’язані” до певної дійсності, етносу, а відтак – і мови. Водночас будь-яка національна мова репрезентує когнітивні структури і вербалізує концепти у властивому тільки їй вигляді, специфічно відображаючи об’єктивну дійсність, передаючи сукупність знань певного суспільства, етносу. Тому мова, виконуючи пізнавальну функцію, “відображає єдину природу світу в концептуальному апараті людини, як універсальній поняттєвій системі <...>. Своєрідність кожної мовної системи полягає саме в особливостях комбінацій значень і мовних одиниць, що складаються так або інакше в єдину семантичну картину світу” [10, с. 28]. Комбінацію значень і комбінацію мовних одиниць у художньому (фольклорному) тексті значною мірою визначають текстово-образні універсалії з домінантним концептуальним словом. Концепт у складі текстово-образної універсалії фольклорного тексту – ключ до декодування мовно-образного, загальнокультурного універсуму. Пор.:

Та про віру християнську думають та гадають,
Землю турецьку, віру бусурменську клянуть-проклинають:
– Ти, земле турецька, ти, віро бусурменська, ти, розлуку християнська!
[17, с. 105].

Концепт *віра*, що реалізується у двох опозиційних текстово-образних універсаліях *віра християнська* і *віра бусурменська*, засвідчує зв’язок із іншим концептом – чужина. Дві площини – мисленнево-ментальна (концепт) і логіко-граматична (текстово-образна універсалія) – взаємопов’язані. Концепт – це “мисленнєве поле”, своєрідна духовно-ментальна субстанція, що реалізується у слові і “заповнює” текстово-образну універсалію.

Текстово-образна універсалія окреслює семантичні межі концептуального слова. Порівняймо, наприклад, семантику концепту **козак** у текстово-образних універсаліях: *козак-нетяга* (нетяга – розм. бідна, неїмуща людина), *козак-сіромаха* (сірома – розм. неможна людина; бідняк; сіромою (збірн., іст.) називали козацьку бідноту в Запорізькій Січі) – у цих двох випадках актуалізують таку ознаку козака (і козацтва в цілому), як бідність, неможливість; текстово-образна універсалія з концептом **козак** – *козаки-брати* вказує на стосунки між членами козацького війська (брат – близька, своя людина, однопумець, друг), у текстовій універсалії *козаки-запорожці* завдяки компонентів *запорожці* уточнено, що це українські козаки, які жили в пониззі Дніпра за порогами в XVI – XVIII ст. Концепт козак у текстово-образній універсалії *козаки-молодці* (*молодець* – н.-поет. статна здорова молода людина міцної тілобудови, бравого вигляду) актуалізує семантичний складник “фізична сила і краса” у сприйнятті цих історичних героїв.

Текстово-образна універсалія завдяки концептові має динамічний характер. Їй не притаманна одноманітність, одноплановість, сталість змістового й емоційно-експресивного значень. Порівняймо приклади текстово-образних універсалій із концептом *воля* (*неволя*): 1) “А все в неволі, А все в турецькій, Усе в бусурменській, Ой

то все пробувають" [17, с. 111]; 2) "Ой то визволь нас, Господи, Із тяжкої неволі На тихі води, На ясні зорі, На край, веселий" [17, с. 111]; 3) "Гей, визволь, визволь, Господи, нас, Всіх бідних невольників, З тяжкої турецької неволі На ясні зорі, На тихі води, В край веселий, Між народ хрещений, В города християнській, до отця, до ньки, До роду, до родини сердечної, гей!" [17, с. 113]; 4) "Лучче ми будем по полю літати Та собі живності доставати, Аніж у тяжкій неволі У панів проживати" [17, с. 115]; 5) "А все у неволі у турецькій, у бусурменській каторзі На Чорному морі пробувають" [17, с. 103]; 6) "Ти визволь, Боже, усіх бідних невольників Із тяжкої неволі, із каторги турецької, На святоруський берег, У край веселий, Між народ хрещений" [17, с. 103–104].

Наведені контексти свідчать, що концепт **воля** в думовому епосі зреалізовано через подолання світу **неволі** через прагнення до **волі, визволення, вольності**. **Волю** тут представлено не як реальний світ, а як бажаний, очікуваний, сподіваний, тому в центрі думового дискурсу постає поняття неволя як знак боротьби за волю.

Динамізм концепту **воля/неволя** передано всією словесно-образною системою текстово-образних універсалій. **Неволя** – водночас *турецька, бусурменська* (1), *тяжка*, така, яку протиставлено **волі** – *тихим водам, ясним зорям, краю веселому* (2); окрім того, асоціюється з *народом хрещеним, городами християнськими, отцем, нькою, родом, родиною* (3), з перебуванням у панів (4), з *бусурменською каторгою* (5), з *каторгою турецькою* і мрією про волю – про *святоруський берег, край веселий, мир хрещений* (6).

Як бачимо, концепт **воля** досить місткий: він активізує просторові величини, величини духовного плану (віросповідання), психоментальні поняття (шанування батьків, визнання понад усе авторитету роду, родини). Це зумовлює відповідну образність текстово-образної універсалії, багатоплановість її сприйняття, різноплотинність осягнення закодованої інформації, що, крім денотатного значення, породжує певні конотаційні смисли. Концепт у таких випадках виконує функцію автоматизованого засобу активізації ментальних ознак, пробудження генетичної культурно-історичної пам'яті.

Текстово-образна універсалія репрезентує лінійне утворення. Концепт як складник текстово-образної універсалії пов'язаний деякою мірою (відносно) з лінійністю як ознакою текстово-образної універсалії. Лінійність текстово-образної універсалії (залежність компонентів і їх ланцюгове розгортання) зумовлює (породжує) змістову й образну конкретизацію концепту. Наприклад, концепт **простір**, реалізуючись у номенах **Савур-могила, шляхи самарські, ріки салтанські**, формує низку текстово-образних універсалій (адвербіальних формул), які входять до предикативної текстово-образної універсалії і структурно-композиційної – кінцівки думи. Адвербіальні текстово-образні універсалії *на Савур-могили, на шляхах самарських, на ріках салтанських* є своєрідними уточнювальними структурами:

Помер козак і поляг
На Савур-могили,
На шляхах самарських
І на ріках салтанських,
А слава його не вмре, не загине [17, с. 167].

Розглянуті універсалії, розміщуючись ланцюгово, засвідчують і ланцюгове подання концептів, які є їх ядерними компонентами, що в контексті твору (вертикальному контексті) взаємодіють між собою.

Текстово-образні універсалії, співвідносні з концептами, засвідчують їх "взаємокомпонування", регулювання на рівні структури, змістового та художньо-образного функціонування в конкретному творі, загалом у фольклорному континумі. Наприклад:

Як із землі турецької,
 Да з віри бусурменської,
 Із города із Озова не пили-тумани вставали:

 Тікало три братіки рідненькі,
 Три товариші сердешні [17, с. 157].

У наведених контекстах функціонують адвербіальні текстово-образні універсалиї з ключовими концептами **простір**, що реалізується у номенах **земля (із землі турецької)**, **Озов (із города із Озова)**; **віра**, що синонімічний концептові **простір** (з *віри бусурменської*); **людина**, який представлений номеном **брати** (*три братіки рідненькі*).

Порвіняймо кінцівку наступної текстово-образної універсалиї – макроструктури:

Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних невільників,
 З тяжкої неволі,
 З віри бусурменської,
 На ясні зорі,
 На тихі води,
 У край веселий,
 У мир хрещений!
 [17, с. 124],

що концентрує кілька концептуальних площин: ключові концепти *простір*, *воля і неволя*, *віра*, *батьківщина*, *людина*. Так, ключовий концепт **простір** реалізується у текстово-образних універсалиях з *тяжкої неволі*, з *віри бусурменської* (водночас ці останні пов'язані з ключовими концептами *неволя*, *чужина*, а також *віра* (*на ясні зорі*, *на тихі води*, *у край веселий*, *у мир хрещений*)). Водночас універсалиї на *ясні зорі*, *на тихі води*, *у край веселий*, *у мир хрещений* становлять ключові концепти *воля*, *батьківщина*. Ядерний концепт *людина* співвідносний з субконцептом *невільник* (в атрибутивній текстово-образній універсалиї *бідні невільники*). Синонімічними в розглянутій структурі є адвербіальні текстово-образні універсалиї з *тяжкої неволі*, з *віри бусурменської* (одночасно з концептами *неволя*, *чужина*, *віра*), *на ясні зорі*, *на тихі води*, *у край веселий*, *у мир хрещений* (одночасно з концептами *воля*, *батьківщина*, *віра*); ці два блоки текстово-образних універсалиї перебувають в опозиційних відношеннях, поєднуючись у предикативній текстово-образній універсалиї звернення-прохання до Бога.

Висловлене дає змогу зробити висновок про таку закономірність функціонування концептів думового дискурсу, яка виявляється у здатності одночасно апелювати до кількох мисленево-поняттєвих площин, тобто бути поліконцептами. У цьому також простежується певна універсальність концептуального слова.

Нерідко в текстово-образній універсалиї фокусується кілька естетично означених сфер, естетично маркованих характеристик: емоційно-експресивний потенціал фольклоризму, художньо-образне наповнення символу. Показовим у цьому плані є образ *тихого Дунаю* з думи "Розмова Дніпра з Дунаєм". Загалом фольклоризм *Дунай* – один із найпоширеніших фольклорно-пісенних образів [див.: 6, с. 235]. Прийнято вважати, що Дунай у фольклорі символізує заміжжя, одруження (хлопця чи дівчини):

Дунай мій, Дунай,
 Син мій нежонатий!
 Дунай шапочку зронив,
 Дунай дівочки просив [18, с. 74].

Словник за редакцією Б. Грінченка слово **Дунай** фіксує із символічним значенням "велика вода", "розлив води" [4, т. I, с. 456], сподівання на кохання та одруження:

Тече Дунай глибоко,
 Над ним терен високо,
 В тім ми терені світлойко,
 В тім ми світлойку дівойка
 Шила шитейко дороге,
 Своєму милейкому кошулейку [18, с. 230].

Велика вода в народнопоетичній символіці пов'язана не лише з одруженням, а й з почуттями взагалі (за аналогією – повинь води, течія води – повинь почуттів, їх плин). Пор. у такій веснянці:

Коло Дунаєчку, коло бережечку
 Да ринула вода з Дунаю,
 З Дунаю тихого,
 З беріжка крутого.
 Там три козаки коней панували.
 А Максимко каже: “Я Катрусю люблю,
 Я Катрусю люблю і за себе візьму” [18, с. 148].

Про те, що **Дунай** у фольклорно-пісенній творчості символізує глибокі почуття кохання, свідчить оспівуваний у веснянках звичай віночок вити та на Дунай пускати [18, с. 202]. Фольклоризм **Дунай** у веснянках виступає, зокрема, у порівняльних конструкціях, символізуючи кохання:

Ой виїду я за ворота,
 Гуляю, гуляю,
 Як білая лебедонька
 На тихім Дунаю.
 Що білая лебедонька
 Воду скототила,
 Молодая дівчинонька
 Жалю наробила.
 Изродила удівонька
 Хорошого сина
 Та на мою головоньку,
 Щоб я полюбила [18, с. 144].

Пор. також у купальських піснях: “Іване, Іваненьку. / Та не грай конем / Да понад морем, / Іване, Іваненьку, / Да Дунай-море / Да й Увічливе, / Іване, Іваненьку. Урочу я тебе” [18, с. 323]; “Як пішли дівочки в ліс по ягідочки, / То й пришлося їм три річеньки брести, / Три річеньки брести і Дунай пливти” [18, с. 343]; у щедрівках та колядках: “Піду я крутим бережечком, / Тихим Дунаєчком, – / Піду я!” [18, с. 420]; “Ой в чистім полі та на Дунаю, / Та на Дунаю, на береженьку / стоїт ми наміт білий шовковий” [18, с. 429]; “Плаває по воді золотий човнок, / А в тім човнику красний молодець, / Струже, малює, на Дунай пускає” [18, с. 450]; “Як ти поїдеш за тихий Дунай, / За тихий Дунай по гречну панну” [18, с. 452] та ін.

У жнивгарських піснях образ-символ **Дунай** – лише своєрідний натяк на почуттєво-любовну сферу, що усвідомлюється на основі всього фольклорного тексту: “Закотилось сонечко за зелений гай, / Підемо вечеряти за тихий Дунай. За тихим Дунаєм сухарики на столі / І риба печена – то ж наша вечеря! / Закотилось сонечко за зелений сад, – / Цілюються, милуються, а хто кому рад” [18, с. 397]. В українських народних ліричних піснях **Дунай** символізує очікування кохання, мрії про кохання, стан закоханості: “Ой виїду я на улицу, гуляю, гуляю, / Як білая лебедонька по тихім Дунаю” [18, с. 21], а також сум за втраченим коханням (пісня “Ой за гаєм, там Дунай тихенький” [18, с. 249].

У думовому епосі концепт **Дунай** має дещо відмінне образно-композиційне вираження. Так, у згадуваній уже думі “Розмова Дніпра з Дунаєм” з назвою Дунай асоціюються події історичного минулого, зокрема походи запорозьких козаків до Дунаю (один з таких походів був здійснений 11 липня 1621 р.). В антропоморфізованому діалозі Дніпра з Дунаєм йдеться про доблесть і відвагу українських козаків:

Шляхи і дороги замічали,
Городи бусурменські плондрували,
Огнем мечем воєвали,
Сребра-злата по достатках набирали,
До річки Хортиці прибували,
.....
За весь мир Господа прохали... [18, с. 258].

Про все це довідуємося з “вуст” *тихого Дунаю*. “Тихий Дунай”, – звертається Дніпро-Славута. До Дніпра-Славути *промовить тихий Дунай*. Текстово-образна універсалія *тихий Дунай* є своєрідним композиційним приводом для розгортання динамічного опису подієвості в думі.

Отже, *Дунай* у думовому тексті – не суто фольклорно-пісенний образ-символ, а насамперед такий, з яким пов’язані реальні історичні події національно-визвольного руху за участі козацтва; проте вертикальний контекст засвідчує, що загальнофольклорний концепт *Дунай* зберігає всі денотативно-конотативні характеристики, увесь спектр емоційно-експресивних напшарувань народнопісенної традиції.

Розглянуте вище дозволяє констатувати таку закономірність: текстово-образні універсалії фольклорного, зокрема думового дискурсу, конструюються шляхом активізації у їхньому складі концептуального слова, наявність якого безпосередньо пов’язана передусім зі смисловою вагою текстово-образної структури, її ключовою роллю у побудові та імпровізаційному відтворенні епічного тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аскольдов С. А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : [антология / под ред. проф. В. П. Нерознака]. – Москва : Academia, 1997. – С. 267–279.
2. Беценко Т. П. Текстово-образні універсалії думового епосу: структура, семантика, функції / Т. Беценко. – Суми, 2008. – 400 с.
3. Голубовская И. А. Этнические особенности языковых картин мира: монография / Голубовская И. А. – К. : КНУ, 2002. – 293 с.
4. Гринченко Б. Д. Словарь украинского языка / Б. Д. Гринченко. – К., 1907–1909. – Т. I–IV.
5. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова / Єрмоленко С. Я. – К. : Наук. думка, 1987. – 242 с.
6. Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 23–35.
7. Іващенко В. Л. Семантика ментальності концепту / В. Л. Іващенко // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 37–43.
8. Карпенко-Иванова У. Фрейм “вооруженное противостояние” в русской, английской, итальянской культурно-языковой традиции / Карпенко-Иванова У. – К. : Издат. дом Дмитрия Бурого, 2006. – 232 с.
9. Климас И. С. Частотная лексика народной лирики в территориальном аспекте / И. С. Климас, Н. В. Крисанова // Лингвофольклористика. – Курск, 2000. – С. 3–20.

10. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / Колшанский Г. В. – Москва : Наука, 1990. – 107 с.
11. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу / Віталій Кононенко.– Київ – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
12. Кубрякова Е. С. Язык и знание / Кубрякова Е. С. – Москва : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
13. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : [антология / под ред. проф. В. П. Нерознака]. – Москва : Academia, 1997. – С. 280–287.
14. Попова З. Д. Понятие “концепт” в лингвистических исследованиях / З. Д. Попова. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1999. – 158 с.
15. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля – К., 2006. – 716 с.
16. Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры / Степанов Ю. С. – [изд. 3-е, испр. и доп.]. – Москва : Академический Проект, 2004. – 992 с.
17. Украинские народные думы / [изд. подгот. Б. Н. Кирдан; отв. ред. серии “Эпос народов СССР” А. А. Петросян; отв. ред. тома В. М. Гацак; вст. ст. Б. П. Кирдана]. – Москва : Наука, 1972. – 560 с.
18. Українські народні пісні. Родинно-побутова лірика. Пісні про кохання. – К. : Дніпро, 1964. – 586 с.

The Word-Concept as a Component of Text-Image Universals (as Based on the Discourse of Dumas)

Tetiana BETSENKO

The author analyzes the relation between the concept and text-image universals as realia in the epic discourse. She focuses on the convergent and divergent features that enable the comparison of concepts and text-image universals. The works of the heroic epos served the basis for describing the interdependency, difference and commonness of the analyzed phenomena in the folklore discourse. It is noted that the text-image universals in dumas are constructed by activating a conceptual word, whose presence is directly connected with the semantics of the text-image structure, its key role in building and improvising an epic text.

Keywords: concept, text-shaped universals, дума, folklore, heroic epic.

Слово-концепт как составной компонент текстово-образной универсалии (на примере дискурса народной думы)

Татьяна БЕЦЕНКО

В статье рассмотрено соотношение концепта и текстово-образной универсалии как реалий эпического дискурса; выяснены признаки названных понятий. Внимание сосредоточено на общих и отличительных чертах, которые дают основания сопоставлять и сравнивать концепт и текстово-образную универсалию. На примерах произведений героического эпоса охарактеризованы взаимозависимость, различие и отношение рассматриваемых явлений фольклорного дискурса. Отмечено, что текстово-образные универсалии фольклорного дискурса народной думы конструируются путем активизации в их составе слова-концепта, обусловленного прежде всего смысловым весом текстово-образной структуры, ее ключевой ролью в построении и импровизационном воспроизведении эпического текста.

Ключевые слова: концепт, текстово-образная универсалия, дума, фольклор, героический эпос.

Стаття надійшла до редколегії 19.10.2012
Прийнята до друку 15.12.2012